

NEMZETI TUDOMÁNY ÉS NEMZETKÖZI POLITIKA VÁMBÉRY ÁRMIN MUNKÁSSÁGÁBAN

Csirkés Ferenc

PhD-hallgató,

Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago
fcsirk@uchicago.edu

Vámbéry Ármin a hazai nagyközönség szemében Kőrösi Csoma mellett talán a legismertebb képviselője a magyar orientalistikának. A Közép-Ázsiát beutazó álhúshas, sánta dervis lebilincselő útleírása számos generáció kedves olvasmányélménye, de sokan ismerik a magyar őstörténettel kapcsolatos, az úgynevezett „ugor–török háborúban” képviselt, tévesnek bizonyult nézeteit is. Ez a Vámbéry-kép éles kontrasztot mutat a Nyugat Vámbéry-képével, ahol elsősorban mint egyes brit politikai körökkel igen meghitt viszonyt ápoló politikai közíró, illetve az iszlám világ elismert szakértője szerzett megbecsülést. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar orientalista eddig politikailag legaktívabb képviselője Vámbéry Ármin volt. Érdekes ugyanakkor, hogy bár politikai tevékenységéről egyre többet tudunk, ez tudományos munkásságától rendszerint külön kerül tárgyalásra, jönlhet a két dolog több ponton is összefügg.

Vámbérynek mind tudományos, mind politikai tevékenysége az iszlám világ, közelebbről véve a közép-ázsiai törökség, az Oszmán Birodalom, kisebb részben Irán vonatkozásában bontakozott ki, s az e területeken szerzett tapasztalataira és az itt megismert

vagy innen származó nyelvi anyagon alapult nyelvész, néprajzi és történeti munkássága. Közírói munkásságának feldolgozása még várat magára. Annyit azonban nyugodtan állíthatunk, hogy rendkívül termékeny publicista volt, s a magyar mellett leginkább angolul, németül, kisebb részben franciául publikált. Életének egyes időszakában többek között a londoni *The Times* rendszeresen hozott le tőle rövidebb-hosszabb cikkeket, de számos interjú adott egyéb napi- és hetilapoknak, publikált nemzetközi folyóiratokban is, és írt több olyan művet is, amelyben az iszlám világot napi politikai szempontból elemzi.

A nemzetközi politikai életben kifejtett tevékenységét hangsúlyos brit orientáció jellemzi. Híres, 1863–64-es bravúros közép-ázsiai utazása után a brit politika volt az, amely leginkább értékelte tapasztalatait, terepismertetét, nyelvtudását, s igényt tartott szolgálataira; kitüntette Viktória királynő, és bizalmas viszonyban állt VII. Eduárd királlyal is. Politikai elemző cikkei és könyvei óriási sikerrel jelentek meg az angol piacon, de emellett afféle bizalmas közvetítői, időnként titkosszolgálati feladatokat látott el az angol külügy megbízásából. Karrierje során egy sor musz-

lim politikust ismert meg, így például személyesen ismerte Násziruddín (1848–1896) és Muzaffaruddín (1896–1907) perzsa sahokat, és több évtizedes kapcsolatot ápolt II. Abdülhamid oszmán-török szultánnal (1876–1909). Mindez olyan világpolitikai folyamatok előterében zajlott, mint a XVIII. század végétől egyre erősödő versengés a gyarmatokért, illetve az ún. „keleti kérdés”, azaz az Oszmán Birodalom válsága, s ezzel kapcsolatosan új eszmék, elsősorban a nacionalizmus térnyerése, melyek valós veszélyt jelentettek mind a soknemzetiségű birodalmakra, mind az európai *status quo*-ra.

Vámbéry világhírű közép-ázsiai utazásának egyik érdekessége, hogy valószínűleg ő volt az utolsó európai, aki a térség politikai térképét az orosz hódítás előtt megrajzoló Hívai Kánságot, Buhari Emirátust és Kokandi kánságot látta. Dervis álhúshas útja a legendás, legalább egy évszázadon keresztül tartó diplomáciai, titkosszolgálati versengés, az úgynevezett *Great Game*, azaz a Nagy Játzsma részét képezte, melyet Kipling *Kim* című regényében is megörökített. A Nagy Játzsma nem volt más, mint a kelet felé terjeszkedő Orosz Birodalom és az indiai gyarmatbirodalmára féltékeny szemekkel vigyázó angol külpolitika között dúló „hidegháború”, melynek során mindkét fél igyekezett politikai befolyását minél jobban kiterjeszteni egy Iránt, illetve Közép- és Belső-Ázsiát magába foglaló, az indiai angol és a közép-ázsiai orosz gyarmatokat elválasztó óriási területen. Pontosan nem lehet tudni, Vámbérynek voltak-e valódi titkosszolgálati feladatai, melyeket az angol, esetleg más nagyhatalom külképviseletől kapott volna, bár műveiben maga sem csinál titkot abból, hogy a Közép-Ázsián és Nyugat-Afganisztánon át vezető utazása után Mashadban legelőször egy angol ügynököt

keresett fel, és hogy Teheránban beszámolt tapasztalatairól az ottani angol nagykövetnek is. A Magyarországra való hazaérkezése után zajos sikerre számító Vámbérynek csalódnia kellett, de angol földön bőségesen kárpótolhatta becsvágyát: 1864-től ő lett a közép-ázsiai ügyekben megkérdezett egyik legfontosabb médiaszemélyiség. Karrierjének ez a szegmense valószínűleg 1885-ben, a Pandzseh-incidens néven elhíresült konfliktus idején érte el csúcspontját, amikor Vámbéry azonnal tollat ragadott a szerinte küszöbön álló katonai konfliktusról. Az orosz és a brit birodalom kis híján valóban háborúba keveredett, amikor az oroszok elfoglaltak egy, a mai Türkmenisztán területén található Pandzseh nevű falut, és félt volt, hogy Afganisztán orosz befolyás alá kerül. Bár a konfliktust végül is diplomáciailag oldották meg, és egy angol–orosz vegyesbizottság húzta meg Afganisztán határait, Vámbéry továbbra is a „ruszsofób” irányzat egyik lehangosabb szószólója maradt az angol sajtóban, mely irányzat biztosra vette, hogy az oroszok távlati terve India meghódítása, s mely ezért aktívabb, agresszívabb angol fellépést követelt ellenük.

Az orosz–angol viszonyhoz kapcsolódik Vámbérynek egy Magyarországon talán kevésbé ismert tevékenysége is, melynek színtere az Oszmán Birodalom volt. 1888-ban megnyílt a vasúti összeköttetés Budapest és Isztambul között, mely lehetővé tette, hogy az elkövetkezendő több mint húsz év során olykor évente több alkalommal hetekre, olykor még hosszabb időre is ellátogasson az oszmán fővárosba II. Abdülhamid (ur. 1876–1909) szultán vendégeként. A találkozóról, illetve az oszmán politikai elittről, vagy más, az oszmán politikát érintő megfigyeléseiről részletes jelentésekben tudósította a brit külügyet, akik busásan jutalmazták szolgálatait.

A szultánnal lebonyolított személyes találkozóinak fontosságát a brit külügy számára az adta, hogy – szemben a korábbi gyakorlattal, amikor a szultán uralkodott, de nem kormányzott, az utóbbi feladatot a nagyvezír vezette portára bízva – Abdülhamid autokratikus uralmat vezetett be, s a hatalmi centrum visszakértült a szultáni palotába. Vámbéry angol politikai kapcsolatairól Abdülhamid tudott, s időnként maga is jelentős összegekkel látta el, már csak azért is, mert szüksége volt olyan, közismert és elismert közírókra, akik a nyugati sajtóban erősen megtépzott hírnevén javítani tudtak. Az idős professzor tehát leginkább amolyan informális közvetítő szerepet játszott London és Konstantinápoly között. A török–angol nézeteltérések több területet érintettek. Vámbéry egyik fő feladata az volt, vagy legalábbis ő így értelmezte, hogy az orosz befolyást igyekezzen gyengíteni s az angolt erősíteni a szultáni udvarban. Így például 1889-ben közvetítette London neheztelését, amiért a szultán megerősítette a Dardanellákat védő erődök tüzését, míg a fekete-tengerieket nem, hiszen ez joggal volt értelmezhető oroszbarát, illetve angolelles gesztusnak. Más esetben igyekezett rávenni a szultánt arra, hogy a nem muszlim nemzetiségeknek – a konkrét esetben az örményeknek – tegyen engedményeket, hiszen az angolok félték attól, hogy az örmények kizárólagos orosz befolyás alá kerülnek. London tartott a szultán pániszlám törekvéseitől is, Abdülhamid ugyanis megpróbálta kiaknázni, hogy kalifaként ő az iszlám világ feje. Jóllehet a muszlim kalifátus már 1256, tehát az Abbászida-dinasztia vége óta nem volt egyéb fikciónál, az 1774-es Kücsük Kajnardzsai békétől kezdve a mindenkori szultán volt az orosz területeken élő muszlimok proktora, mely szerepet Abdülhamid szerette

volna kiterjeszteni más államok muszlim alattvalóira, így brit India óriási muszlim népességére is. Bár egy aktív, a nagyvilágban széles tömegeket megmozgató pániszlám külpolitikához az oszmán államnak nem volt kellő ereje, azt fenyegetésként, diplomáciai nyomásgyakorlásra jól lehetett használni. Végezetül az angolok Vámbéryn keresztül is igyekeztek rávenni Abdülhamidot a fiatal oszmán parlament újbóli összehívására.

Ezen konfliktusok egyik mélyebb oka a brit külpolitikában bekövetkezett gyökeres változás volt. Az angolok a kontinensen korábban hatalmi egyensúlyra törekedtek, ebben mind a Monarchiának, mind az Oszmán Birodalomnak fontos ellensúlyszerepet szánva Oroszországgal szemben. Az Oszmán Birodalmat ekkor a kortársak és – tegyük hozzá – a területére áhító vagy legalábbis a felette való gazdasági, politikai befolyásra törekvő különféle erők szószólói „Európa beteg embereként” jellemezték, jóllehet ebben az időszakban már az oszmán reformorként ismert, ún. Tanzimat-korszakot (1839–1876) követő második nemzedék volt hatalmon. A katonai, gazdasági, törvénykezési, oktatási stb. modernizáció, illetve a világgazdaságba egyenlőtlen feltételek mellett való belépés azonban óriási költségekkel járt, melyeket az oszmán állam premodern állami bevételi rendszerével és gyenge iparosodottságával képtelen volt hosszú távon finanszírozni, s így kénytelen volt külföldi kölcsönökhöz folyamodni. A kölcsönöket, illetve a velük járó kamatokat azonban egyre nehezebben tudta visszafizetni, ami 1875-ben államcsődhöz vezetett; a birodalom gazdasági irányítása jelentős részben egy nemzetközi bizottság kezébe került, mely valóságos állam volt az államon belül, s fő feladata az államadósság fizetésének megszervezése, illetve az

erre szolgáló termelési eszközök biztosítása volt. Az oszmánok számára szintén megoldhatatlan problémát, de egyben érthető sérelmet is jelentett az ún. *kapitulációk* rendszere. Ez nem volt más, mint hogy számos nyugati nagyhatalom extraterritoriális jogokat élvezett az Oszmán Birodalomban. Alattvalóik adó- és vámkedvezményeket élveztek, ami óriási előnyöket biztosított számukra a gazdasági élet helyi szereplőivel szemben. Ennek a gazdasági problémának további politikai színezetet adott, hogy a birodalomban sok nem muszlim kisebbségi – főleg görögök és örmények – gyakran kapott ún. *berat*-ot, azaz olyan dokumentumot, mely igazolta, hogy ők egy-egy nagyhatalom alattvalói, s így ők is élvezték az ezzel járó gazdasági, társadalmi előnyöket. Ráadásul joguk volt ahhoz, hogy jogi ügyekben nem az oszmán, hanem az adott nagyhatalom törvényei vonatkozzanak rájuk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 19. század utolsó negyedétől az első világháborúig az Oszmán Birodalom félgymarmati függésben élt, s a nagyhatalmak területszerző politikájának sebességét a birodalom rovására nem annyira az oszmán ellenállás, mint inkább a nagyhatalmak kölcsönös versengése csökkentette. A 19. század utolsó negyedében ez a gymarmati terjeszkedés felgyorsult, ugyanis a növekvő termelés új piacokat követelt, amelyeket biztosítani kellett mind a gymarmatosító versenytársak jelentette vélt vagy valós fenyegetéssel, mind a helyi középosztály önállóságra való törekvéseivel szemben. Az angolok ezért foglalták el 1882-ben Egyiptomot, s ráadásul így, az 1869-ben befejezett Szuezi-csatorna ellenőrzésével biztosíthatták a zavartalan tengeri összeköttetést indiai gymarmataikkal. Külpolitikájuk horizontján egyre inkább elhalványult annak szükségessége, hogy az Oszmán Birodalomnak kell biztosí-

tani a Földközi-tenger keleti medencéjét az orosz törekvésekkel szemben.

Vámbéry 1857 és 1862 között öt esztendő telt el Konstantinápolyban. A krími háborút közvetlenül követő néhány év során az oszmán reformok olyan kulcsszereplőivel is megismerkedett, mint Ali pasa és Fuad pasa. Ekkoriban az oszmánoknak nyújtott angol támogatás magától értetődő volt, mint ahogy annak tűnt, amikor az 1878-as berlini kongresszuson újra lehetett tárgyalni az 1877–78-as, súlyos oszmán vereséggel végződő orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békeszerződést, mely a legmesszebb menőkig szolgálta volna az oroszok által támogatott, függetlenedő balkáni államok törekvéseit, s így az orosz érdekeket. Az 1880-as évek közepévéigére, tehát akkorra, amikor Vámbéry aktív közvetítői tevékenysége megkezdődött, éppen ez a törökbarát angol politika változott meg, melyre reakcióképpen Abdülhamid megpróbálta ezt visszafordítani, s nyílt támogatást kicsikarni az angolokból. Igyekezett egyensúlyi hintapolitikát követni a nagyhatalmak között, illetve megpróbált új szövetségesek után nézni – itt elsősorban Németország jöhetett szóba.

A másik térség, mely fontos volt Vámbéry szemében, s melyről híres utazása során közvetlen tapasztalatokat is szerzett, a Kádzsárdinasztia uralta Perzsia volt. Érdeklődése további táptalajra lett, amikor Násziruddín és Muzaffaruddín sah budapesti látogatásaik alkalmával Vámbéry tolmácsolt nekik, akinek kapcsolata az előbbivel még 1863–64-es utazásának idején ment vissza, amikor Násziruddín személyesen fogadta. A két sah látogatásairól részletesen megemlékezik *Küzdelmeim* című önéletrészletének lapjain, és az iráni helyzettel kapcsolatos álláspontját több alkalommal is megosztotta a brit külüggyel. Itt

érdemes kiemelni az azon helyzetlemzéseit, amelyeket az 1891-ben lezajlott dohánymonopólium-ellenes népfelkelés kapcsán írt. Az iráni történelemben meghatározó jelentőségű eseményt az indította el, hogy egy angol alattvaló kapta meg az Iránra vonatkozó teljes dohánymonopóliumot, mely magába foglalt minden, a dohánytermesztéssel és -kereskedéssel kapcsolatos tevékenységet, így közvetlen közelről érintette a társadalom legszélesebb rétegeit. A lázadás a síita klérus aktív támogatásával végül meghátrálásra kényszerítette az udvart, s a sah visszavonta a dohánymonopóliumot. Vámbéry természetesen ezt is az angol–orosz vetélkedés részeként értelmezte, bár hozzá kell tennünk, hogy a megmozdulásnak a sah udvarára és az angol érdekekre jelentett veszélyes voltát már a kezdet kezdetén pontosan ismerte fel, ellentétben a brit külüggyel, mely először késlekedett, majd pedig tehetetlennek bizonyult.

Érdekes mellékszálát Vámbéry sokszínű életútjának a cionizmussal való kapcsolat. Személyes ismeretség fűzte több cionista vezetőhöz, így Herzl Tivadarhoz (1860–1904) és David Wolffsohnhoz (1856–1914). Igyekezett közvetíteni a cionisták és Abdülhamid között, amikor előbbieket felvetették, hogy egy palesztinai mandátumért cserébe felvásárolják a tetemes oszmán államadósságot, megbegtetve, hogy a zsidó bevándorlók majd európai műveltségű, az oszmán modernizációban segítséget nyújtó, s egyben hálás, lojális oszmán alattvalók lesznek. Vámbérynek sikerült kijárnia, hogy a szultán 1901 májusában végül fogadja a cionista küldöttséget, a tárgyalások azonban később megfeneklettek.

De miért volt Vámbéry ilyen harcos képviselője az angol érdekeknek? Anyagi természetű, a karrierrel kapcsolatos érdekek nyilván szerepet játszottak ebben. Mint fentebb már

említettem, a brit külügy bőséges honoráriumban részesítette; sőt, élete utolsó éveiben Vámbérynek sikerült elérnie, hogy tőlük rendszeres nyugdíjat kapjon. Brit orientációjának vannak azonban mélyebb okai is, melyek a dualizmus kori Magyarországhoz, benne a szekularizált zsidó értelmiséghez köthetőek. Ehhez érdemes beleolvasnunk Vámbéry egyik, 1890 júniusából származó, Salisbury brit miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez intézett hosszas jelentésébe, melyet a következő sorokkal zár: „Ezek voltak a Törökország jelenlegi helyzetével és jövőjével kapcsolatos nézeteim. Ön, uram, a brit kormány számos más tagjával együtt hibásnak láthat abban, hogy a nyilvánosságnak szánt írásaim és titkos jelentésem hangvétele különbözik egymástól, és talán megérdemlem a kritikát azért, mert oly hevesen védelek egy olyan országot és társadalmat, melynek jövőjét kénytelen vagyok a reménynek halovány sugarával megfesteríteni. Kritika érhet azért, mert egy rothadó helyzet fenntartásán dolgozom egy talán jobb kormányzat ellen. De magyarnak születtem és a lelkem angol, s ezért közös érdekeinket s nem humanitárius elveket kell szem előtt tartanom, mely utóbbiak szépen hangozhatnak a szószékről, de nincs helyük a politikában. Mint magyarnak el kell háritanom a halálos csapást, mellyel Oroszország hazámat fenyegeti a Balkán-félszigeten való folytonos beavatkozásával, szabadságára és kultúrájára büszke európaiként pedig Angliát, a szabadság és civilizáció dicső bajnokát kell védelmeznem, melynek pozíciója nagy veszélybe kerül, ha Oroszország valaha is eljut Konstantinápolyba és Kis-Ázsiába. Ez a cél egyesít mindkettőnket, Önt az angolt és engem, Anglia barátját.”

Vámbéry, és tegyük hozzá, a dualizmus kori magyar külpolitika Oroszországban

látta a magyar nemzeti létet fenyegető legfőbb veszélyt. A Balkán nacionalista mozgalmainak, illetve a Monarchia szláv népeinek nyújtott orosz támogatás a történeti Magyarországot fenyegette, melyben a magyarság kisebbségben volt. Az oszmán és a magyar érdekek itt közösek voltak, hiszen a nacionalista mozgalmak a status quót, azaz a soknemzetiségű Oszmán Birodalmat és az Osztrák–Magyar Monarchiát éppúgy fenyegették. Az orosz beavatkozás rémképe a kiegyezés politikai elitjének közös élménye volt 1849-ből, amikor a magyar függetlenségi törekvéseket a Habsburgok orosz segítséggel törték le, s melyről Vámbéry érzékletes szavakkal emlékezik meg *Küzdelmeim* című önéletrésében: „Pozsonyi diákkoromat kép zárja be 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hídon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-színű daróc köpönyegjük kétfelé volt hajtva a térdük felett, hogy könnyebben járhasanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tisztok is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellől néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserűséggel. Azt hiszem, abban az órában szállt le szívemre az az oltahatatlanság gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár negyven hosszú esztendő óta.”

A kiegyezés ebben az értelemben azért is jöhetett létre, mert a magyar politikai osztály felismerte, hogy a soknemzetiségű történeti Magyarországot magyar szupremáciával csupán egy nagyobb politikai egységen belül lehet megőrizni. A Monarchia ennek a kéréseit adta meg. A fenti idézet alapján Vámbéry éppen ezért érvelhetett az angol–magyar közös érdekek mellett, ráadásul még utalhat

tott a magyar és angol közvéleményben sokáig egymáshoz hasonlóknak gondolt parlamentáris hagyományokra is. Önéletréséből tudjuk, hogy Vámbéry a felvilágosodás liberális hagyományainak, illetve a magyar liberalizmusnak volt a szószólója; ebben a gondolatrendszerben Oroszország tehát mint a fenyegető ázsiai despotizmus démona jelent meg. A *Realpolitik* szerint tehát hasznosabbnak tűnt a Vámbéry által szintén elmaradottnak, despotikusnak tartott Oszmán Birodalmat támogatni Oroszországgal szemben, bár előbbi reformtörekvéseit is támogatásra méltónak ítélte. A liberális, szekularizált zsidó értelmiségi Vámbéry oroszofóbiájának és törökbarátságának hátterét tehát a dualizmus korának nemzeti liberális kontextusa adja.

Itt röviden említést kell tennünk Vámbéry zsidóságáról is, mely fontos szerepet játszott politikai nézeteinek kialakításában. A magyar parlament 1867-ben fogadta el a zsidó emancipációról szóló törvényt. Ez a kiegyezéssel voltaképpen egyidős törvény egy Európában talán egyedülálló fejlődési modellek adta meg a jogi kereteit. A dualizmuskor dinamikus magyarországi fejlődésének egyik titka egészen bizonyosan abban a hallgatóságos megállapodásban rejlett, melynek értelmében a magyar nemesség kezében volt az adminisztráció, de a gazdasági élet pozíciói és az értelmiségi pályák nyitva álltak a zsidóság előtt, ahol számarányukhoz képest jóval nagyobb számban kaptak helyet. A magyar zsidóság nagy része tehát a legnagyobb lelkesedéssel tette magáévá a magyar nemzeti liberalizmus eszméit. Vámbéry pályája ennek, a dualizmus kori sikeres zsidó értelmiségi karrierjének kiugró példája.

És talán ezen a ponton kapcsolódik össze tudományos és politikai tevékenysége. Vámbéryt a turkológia, más szóval a törökségtudo-

mány egyik alapítójának tekinthetjük. Abban a korban művelte ezt, amikor kialakult a magyar tudományosság részben ma is fennálló intézményrendszere; ő maga a pesti egyetemen általa megalapított Keleti Nyelvek Tanszék professzora lett, de megemlíthetjük még az európai tudományokat is magas színvonalon oktató Országos Rabbiképző 1877-es megalapítását is, ahol olyan kiváló orientalisták tanítottak, mint Golziher Ignác (1850–1921) vagy Bacher Vilmos (1850–1913). Vámbéry mint zsidó származású tudós magyarországi elfogadottságát, sikereinek kulcsát és társadalmi emancipációját a turkológiának mint a magyar nemzeti tudományosság részének művelése jelentette. Ennek legismertebb csapásiránya a magyarság keleti gyökereinek kutatása volt, de Vámbéry a tudományterület számos más ágát is művelte. Foglalkozott a törökség kulturális antropológiájával, de rendkívül fontos filológiai munkássága is, hiszen egy sor, a törökség történetében alapvető fontosságú korai szöveget — például a *Kutadgu bilig*-et vagy a *Sejbánináme*-t — először ő adta ki vagy ismertette meg a tudományos közvéleménnyel, és az ő nevéhez fűződik a keleti törökség 14. és 19. század között használt irodalmi nyelvének, a csagatáj-töröknek bemutatása is. Talán nem elrugaszkodott az a gondolat, hogy Vámbérynek a keleti-törökség tárgyában végzett filológiai kutatásai, csakúgy, mint a törökség kultúrantropológiai-etnográfiai bemutatása *A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben* című munkájában némi aktualitást nyertek az orosz közép-ázsiai térnyeréssel, hiszen az általa tárgyalt legtöbb török nép ekkor már orosz alattvaló volt, és a csagatáj-török nyelv annak a térségnek volt irodalmi nyelve, mely ekkorra már orosz fennhatóság alatt állt. E kutatási iránnyal, azaz az Orosz Birodalomban élő törökség kutatá-

sával jól rímelt, hogy életének utolsó évében, 1913-ban még bekerült a *Turán* című folyóirat szerkesztőbizottságába, melynek egyik célkitűzése a magyarság keleti rokonaival való kapcsolatépítés, egyfajta szövetségkeresés volt.

Itt kell megemlítenünk a valláshoz, leginkább az iszlámhoz való viszonyát. Vámbéry nemcsak turkológus volt, hanem *orientalista* is, a szó klasszikus értelmében. Egy olyan Keletet vizsgált, melyet a racionalista, szekularizált európai értelmiségi a felvilágosodás talaján álló modernizáció ellentétéként definiált. Ez érvényes a vallásra is. Vámbéry nem kételkedik abban, hogy az iszlám mint vallás produkált értékeket történelme során, a „Kelet” számára azonban a megoldást az európai civilizációhoz való hasonulás jelentheti. A vallás általában, de az iszlám különösen az elmaradottság, a babona hordozója. Erre adott válasz maga a turkológia is mint egyfajta „pántörök” szempontrendszer. A többi pánmozgalomhoz hasonlóan a premodern vallási önazonosság helyett etnikai, faji, nyelvi közösséget kínál – ebben az értelemben egy új, modernizációs paradigma tudományos megjelenése. Ezt persze különösen az emancipált zsidó Vámbéry esetében könnyű megérteni, akinek eredetileg vallásilag definiált közössége az emancipációig minden európai társadalomban a periférián, időnként üldöztetésnek kitéve élt. A modern nemzetállam azonban új kereteket kínált, vagy legalábbis ezek reményét, ahol a vallási hovatartozás már nem számít.

Vámbéry Ármin politikai és tudományos tevékenysége a kiegyezés kori emancipált zsidó elitértelmiségi portréjának két arculata. Az angol orientációval, oroszellenességgel Vámbéry a nemzeti Magyarországon belüli nemzeti progressziót védelmezte, ahogy turkológiai munkásságának is volt kapcsolódása

ehhez a külpolitikai törekvéshez. Tudósi munkájával másrésről a nemzeti liberalizmusnak szállított szellemi táplálékot a zsidó emancipáció jegyében. Pontosan látta, hogy

a nagy, soknemzetiségű birodalmak – elsősorban a Monarchia és az Oszmán Birodalom – széthullása ennek a világnak a végét fogja jelenteni.

Kulcsszavak: *dualizmus, magyar őstörténet, nacionalizmus, Osztrák–Magyar Monarchia, Brit Birodalom, Oszmán Birodalom, Orosz Birodalom, Közép-Ázsia, orientalisztika, turkológia, zsidóság*

IRODALOM

- Alder, Lory – Dalby, Richard (1979): *The Dervish of Windsor Castle: The life of Arminius Vambery*. Bachman and Turner, London
- Csirkés Ferenc (2002): Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question. In: Itzész Gábor – Kiséry András (szerk.): *Míves semmiségek. Elaborate Trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th Birthday. (Pázmány Papers in English and American Studies 2)*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 454–475.
- Diószegi István (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, 1867–1918*. Vince, Budapest

- Dobrovits Mihály (1999): Vámbéryval 2000-ben. *2000*. 11, 3, 49–61.
- Hopkirk, Peter (1994): *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. Kodansha International, New York–Tokyo
- Jeszenszky Géza (1986): *Az elveszett presztíz: Magyarország megüledésének megváltozása Nagy-Britanniában (1849–1918)*. Magvető, Budapest
- Karády Viktor (2000): *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*. Új Mandátum, Bp.
- Réthelyi Mária (2009): *German Jews as Hungarian Nationalists and the Emergence of Oriental Studies* (kiadatlan doktori disszertáció). The University of Chicago, Chicago



Vámbéry Ármin mellszobra Érden, a Magyar Földrajzi Múzeum kertjében. Domonkos Béla szobrászművész alkotása.